

עירובין דף ל"ג, שבות בערב שבת בין השמשות \ הרב ליכטנשטיין

פתיחה

במסכתות שבת ועירובין, נזכרים מספר פעמים דבריו של רבי, שמתיר איסורי שבות בערב שבת בין השמשות. הגמי' בשבת ח: מביאה ברייתא, הקובעת שעירוב שהונח בבור שאינו עמוק עשרה טפחים הוא עירוב כשר למהדרין. אחד ההסברים שמציעה הגמרא לברייתא הוא שדין הבור ככרמלית, והברייתא שנויה בשיטת רבי, המיקל באיסורי דרבנן בין השמשות. כידוע, זמן קניית העירוב הוא בכניסת השבת, ואם אבד העירוב מאוחר יותר, לא פוקע ההיתר לצעוד אלפיים אמה מהמקום שבו הוא הונח בכניסת השבת. אם כן, בזמן בין השמשות יכול היה בעל העירוב להגיע לעירובו, על פי הקולא של רבי, ולפיכך מתקיים 'הוא ועירובו במקום אחד'.

הגמרא מדגישה שהדברים אמורים דווקא בשיטת רבי, ומפשטות לשון הגמרא משמע שיש החולקים עליו. אכן, הגמרא בעירובין לד: מביאה את דבריו של סומכוס שחלק על רבי, וקבע שחכמים גזרו על שבות גם בערב שבת בין השמשות.

הסבר חידושו של רבי

בכדי לרדת לעומק דבריו של רבי, ולהבין את פשרם ואת טעמם, נזכיר משנה שעומדת בסתירה, לכאורה, לחידושו. בפרק במה מדליקין (שבת לד.) שנינו:

"ספק חשכה ספק אינו חשכה אין מעשרין את הודאי ואין מטבילין את הכלים ואין מדליקין את הנרות, אבל מעשרין את הדמאי, ומערבין וטומנין את החמין".

משנה זו מתייחסת אף היא לפרק זמן מסויים שמעמדו מוטל בספק. מאחר ומדובר על ספק שבת, ברור ומובן שאין להדליק את הנרות, מאחר וספק דאורייתא לחומרא. עם זאת, עישור הודאי והטבלת הכלים אינם אלא איסורי דרבנן, ולפי דבריו של רבי ראוי היה להתירם במצב של ספק. רש"י על אתר היה ער לקושי, ותיירץ אותו באופן נקודתי- משנה זו שנויה בשיטת סומכוס, שסובר שגזרו על שבות גם בבין השמשות. רוב הראשונים לא קיבלו את תירוצו של רש"י משום שבכמה משניות סתם רבי כשיטתו שלו, ולכאורה לא ברור מדוע במשנה זו הוא חרג ממנהגו. מכאן, הציעו ראשונים ואחרונים כמה תירוצים אחרים, שיסייעו לנו ללבן את דבריו של רבי.

הגר"א היה ער לקושי שבמשנה זו, ותיירץ שני תירוצים, האחד נזכר בשנות אליהו על אתר, והשני הוא תורה שבעל פה בישיבות ליטא. נתחיל דווקא מהתירוצ השני, שכלל לא נזכר בראשונים. הגר"א הציע לחלק בין מח' רבי וסומכוס, שנוגעת לערב שבת בין השמשות', לבין משנה זו שעוסקת ב'ספק חשיכה ספק אינו חשיכה'. הגדרתו של פרק הזמן שבין השמשות ברורה ומוגדרת, אלא שמעמדו נתון בספק. היות וכן, אין זה מפליא כלל שלא גזרו על בין השמשות באיסורי דרבנן. בספק חשיכה ספק אינו חשיכה לא ברור כלל באיזה מועד מדובר, ייתכן שמדובר על חשיכה גמורה, ולכן הגזירה על עישור הודאי והטבלת הכלים הגיונית יותר.

ההסבר שמציע הגר"א בשנות אליהו מפורש, למעשה, בדברי הריטב"א והרשב"א בעירובין, בשם הראב"ד. הרשב"א בדף לג: כותב:

"והא נמי הא דאמרין בכולה שמעתין דכל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות, כתב הראב"ד ז"ל דאע"ג דסתמא מתניתין כרבי ושמעינן מינה דהלכתא כוותיה, מ"מ לא קאמר רבי שיתירו בכל מקום שבות בבין השמשות ושיהא מותר לרכוב על גבי בהמה ולעלות באילו ולספק ולטפח ושאר השבותין, דהא תנן בפרק במה מדליקין ספק חשיכה ספק אינו חשיכה אין מעשרין את הודאי ואין מטבילים את הכלים, ואפילו עירובי תחומים¹ נמי לא התירו להניחם בבין השמשות... אלמא כי שרי רבי היכא דאנחיה לעירוב מעיקרא דאע"ג דאנחיה במקום שבות קני ליה עירוב ממילא, אבל למשרייה לבטולי שבות לכתחילה לא שרי רבי כלל".

דבריו של הראב"ד מורים על חילוק בין דין 'הוא ועירובו במקום אחד', לבין הלכות אחרות בשבת. אליבא דהראב"ד, מניח רבי שתי הנחות:

הנחה א'- איסור דרבנן לא יוצר חומה גבוהה דלתיים ובריה בין האדם לבין עירובו.

הנחה ב'- כאשר החייץ שבין האדם לעירוב איננו מוחלט, ניתן להגדיר את המציאות כ'הוא ועירובו במקום אחד', גם אם בפועל הדבר אסור.

¹ ככלל, יש לדון האם עירוב תחומין פועל את פעולתו רק לסוברים שתחומין דרבנן או גם לסוברים שתחומין דאורייתא. הרמב"ן בעירובין ז': (בעיקר "ותחילה יש לי לומר... ולוקין על עירובי תחומין דג' פרסאות קאמר") התחבט בשאלה זה, אך אין כאן מקומה.

חכמים יכולים לחלוק, כמובן, על כל אחת מההנחות. ההבנה הפשוטה יותר היא שהם חולקים על ההנחה השנייה; לדידם, אם לא יכול האדם ליטול את עירובו, יהא הגורם אשר יהא, קיים ליקוי בדין הוא ועירובו במקום אחד. ייתכן שחכמים יודו להנחה השנייה של רבי, ויחלקו דווקא על ההנחה הראשונה, אך הדבר מסתבר פחות. כאמור, ההסבר של הראב"ד, שנזכר גם בשנות אליהו, נוגע דווקא להלכות עירובין, אך ניתן להציע שני תירושים חלופיים שיחזירו אותנו להלכות שבת.

הרמב"ם פוסק כרבי, ומזכיר את הדבר בשני מקומות. בהלכות שבת (פרק כד' הלכה י') כותב הרמב"ם:

"כל הדברים שהם אסורים משום שבות לא גזרו עליהם בין השמשות אלא בעצמו של יום הוא שהם אסורים, אבל בין השמשות מותרים. והוא שיהיה שם דבר מצווה או דוחק".

הדגשה זו של הרמב"ם, לפיה היתרו של רבי הוא דווקא בדבר מצווה או בשעת הדחק, נזכרת גם ביחס לסוגייתנו, בפרק ו' מהלכות עירובין. אמנם, חילוק זה אינו נזכר בסוגיות, אך נדמה שהרמב"ם הולך כאן לשיטתו בתחומים אחרים (אמירה לעכו"ם, למשל), שהותרו דווקא במקום מצווה או בשעת צורך גדול. אם כן, עלינו להניח שבברייתא שבסוגייתנו יש צורך גדול לצאת למרחק אלפיים אמה, ולפיכך ניתן לסמוך על העירוב שהיה בבור בין השמשות.

מסברא, ניתן להעלות הסבר רביעי, על פי החילוק שבין הדרבננים השונים. ישנם איסורים המרחיבים את הגדר הקבוע מדאורייתא, ולגבם סביר להניח שיגזרו גם בערב שבת בין השמשות. איסורים שאינם אלא גזירות והרחקות, יותרו בערב שבת בין השמשות. הסבר זה מדויק מלשוננו של רבי: 'כל דבר שהוא משום שבות לא גזרו עליו בין השמשות'. רבי מדגיש את העובדה שדווקא הגזירות והסייגים לא נוהגים בערב שבת בין השמשות.

הסבר זה האחרון יחייב אותנו להתייחס לכל אחת מההלכות הנזכרות בסוגיות, ולקבוע לאיזו קבוצה דרבננית היא מתייחסת. נדמה שהמשנה בפרק במה מדליקין מתיישבת היטב, על פי ניסוחו של הרמב"ם ביחס להטבלת כלים ולהפרשת תו"מ. בעייה קשה יותר מתעוררת ביחס לסוגייתנו. שהרי, ההבנה המקובלת היא שכרמלית איננה סתם גזירה והרחקה, אלא רשות הרבים מדרבנן. הוצאה לכרמלית היא מעין המלאכה מדאורייתא, ולפיכך ראוי היה לגזור עליה בין השמשות. טענה זו איננה חד משמעית, ובהחלט ניתן לחלק בין סוגים שונים של כרמלית, אך באופן כללי נראה שהחידוש די קשה בסוגייתנו.

לסיכום, לפנינו ארבע אפשרויות ליישב את דבריו של רבי עם המשנה בפרק במה מדליקין:

- א. יש לחלק בין פרק הזמן שבין השמשות, אשר מוגדר כספק מעצם טבעו, לבין הספק המציאותי הנזכר בפרק במה מדליקין. על פי הסבר זה, ההיתר בבין השמשות הוא היתר גורף.
- ב. הדברים אמורים דווקא לגבי עירובי תחומין, והם נובעים מתוך קולא נקודתית בהלכות 'הוא ועירובו במקום אחד'. הראב"ד הדגיש שלא עלה על דעתו של רבי להתיר את כל איסורי הדרבנן בערב שבת בין השמשות.
- ג. הרמב"ם סבור שרבי אכן התכוון להתיר את כל הדרבננים, אך רק לצורך מצווה או בשעת הדחק.
- ד. דבריו של רבי אמורים רק לגבי גזירות והרחקות, אך לא לגבי הרחבות עקרוניות שחידשו חכמים. דרך אחרת לחלוקה בין השבותים למיניהם מפורשת בסוגיה עצמה (עירובין לד:), כאשר הגמרא מפרשת ש"חשש שמא יקטום" הוא שבות חמור אף לדעת רבי, שכן הוא קרוב מאוד לעבור על איסור תורה, ולכן לגביו אף רבי יודה להחמיר. התוספות שם (לד., ד"ה ואמאי) טוענים שניתן להרחיב עיקרון זה, וכך מפרשים שהעברת פחות פחות מדי אמות ברשות הרבים מהווה אף היא שבות חמור, שאף רבי יודה לאסור בו. אמנם, יש לציין שהבחנות אלה אינן מתאימות להצעה שהעלה הרא"ל לעיל, שכן הן בוחנות את מידת החשש מפני איסור תורה, ולא את אופיו וציביונו של האיסור שמדרבנן מצד עצמו.

ספק דרבנן

הצד השווה שבין ארבעת ההסברים שהצענו לעיל הוא שהם נוגעים לפן ה"היסטורי". כלומר, כל אחד מהם מבאר מדוע איסורים כאלה ואחרים נכללו או לא נכללו בגזירת החכמים המקורית. לכאורה, מתבקש גם קו מחשבה אחר, והוא שהקולא של רבי נובעת מההלכה הידועה של ספק דרבנן לקולא. כאן, מתאפשרים שני ניסוחים שונים:

ניסוח א' - ניתן לומר שההלכה מושתתת אך ורק על דין ספק דרבנן לקולא. אם כך, עלינו לסייג אותה בכל הסייגים המוכרים לנו: אין להקל בדבר שיש לו מתירים, אין להקל בתרתי דסתרי וכו'.² סיוג זה אינו נזכר בסוגיות, ולפיכך מתבקש ניסוח חלופי.

² סייג אפשרי הוא פעולה שיש בה שני איסורים מדרבנן, אשר בה סביר להניח שיחמירו בבין השמשות.

ניסוח ב' – ההלכה של רבי יוצרת סינתזה בין ההסברים הקודמים, אשר מתייחסים להיבט ההיסטורי, לבין ההלכה של ספק דרבנן לקולא. אם כך, איננו כבולים לאף אחד מהסייגים המקובלים, ותמיד ניתן להימלט לאיסור המקביל. אחת השאלות הרחבות ביותר בדין ספק דרבנן לקולא היא מה דין ספק דרבנן שנגזר מכוח ספק דאורייתא. נדמה, שסוגייתנו היא דוגמה טובה למצב כזה – ערב שבת בין השמשות הוא זמן שהגדרתו אינה ברורה, גם במישור הדאורייתא. השאלה בה אנו עוסקים כאן היא מה מעמדן של ההלכות הדרבנניות, אך בהחלט ייתכן שלא נוכל להקל בהן, מחמת כוחו של ספק דאורייתא. שהרי, לגבי הלכות מדאורייתא אנו מחמירים בבין השמשות, ובעצם נותנים לו חלק מהלכות הלילה, ולפיכך ראוי שגם לגבי איסורי דרבנן, ננהג כאילו כבר קדש היום. אמנם, פיצול בין הדאורייתא לבין הדרבנן אינו משולל כל היגיון, אך יש לשקול את דברינו.

תוספת שבת

המגן אברהם בריש סימן שמב' מעלה ספק מעניין בנוגע לדינו של רבי והוא מה דין מוצאי שבת בין השמשות. אילו היינו דנים בספק דרבנן לקולא, לא היתה סיבה לחלק בין ערב שבת לבין מוצאי שבת. כך, לכאורה, משמע מדבריו של הבה"ל על אתר, אלא שהוא מחמיר מטעם אחר והוא שאנו לא בקיאים היום בזמן בין השמשות. אולם, אם נשוב להסברים הקודמים, בדבר טיבה ומהותה של הגזירה, החילוק בין ערב לשבת לבין מוצאי שבת בהחלט יתקבל על הדעת. אכן, המג"א נוטה לומר שבערב שבת הקלו, מאחר וניתן להמשיך את החול במעין 'חזקה דמעיקרא', ואילו במוצאי שבת יש להחמיר, ולהמשיך את הקדושה.

המשך החול והקודש אמור לעורר אותנו לשאלת מפתח בסוגיה והיא מה דין תוספת שבת³. לכאורה, גם אם בין השמשות הוא חול גמור, ראוי להנהיג בו את האיסורים הדרבנניים, מדין תוספת שבת!! בהסבר הדבר ניתן להציע שלוש דרכים, שתי הראשונות טכניות, ואילו השלישית עקרונית:

דרך א' – ניתן ללכת בדרכו של הרמב"ם לפיה תוספת שבת היא אפשרות מומלצת בלבד, אך לא חובה.

דרך ב' – ניתן לומר שבין השמשות הוא פרק זמן ארוך יותר מתוספת שבת. לא ניכנס כאן לקביעה המדויקת של הזמנים, אך נראה שתוספת שבת לא דורשת יותר מ-10 דקות, ואילו בין השמשות הוא פרק זמן ארוך יותר. אם כך, הדיון כולו מתנהל לגבי הזמן שמהשקיעה הראשונה, ועד לתחילת תוספת השבת.

דרך ג' – רבינו תם בספר הישר יצא לידון בדבר החדש, והסביר שתוספת שבת נוהגת רק בצאת השבת. ר"ת סבור שרק חידוש כזה יכול היה לאפשר לרבי להקל כפי שהקל. טענה זו של ר"ת מחזירה אותנו לדבריו של המג"א – החילוק בין כניסת השבת לבין יציאתה ברור ומובן.

להלכה, פסק המחבר (סימן שז' סעיף כב' וסימן שמב') כרמב"ם, שניתן להקל באיסורי דרבנן בין השמשות רק במקום צורך גדול או צורך מצווה. אין ספק שראוי לכל ירא שמיים, שימנע מעיסוק גם באיסורי דרבנן בערב שבת בין השמשות. הנהגה זו אינה פוגעת בחידושו של רבי בסוגייתנו, שלא דורש מהאדם לבצע את האיסור בפועל, ונשען רק על האופציה התאורטית שקיימת.

³ השאלה נזכרה גם בפמ"ג ובביאור הלכה בסימן שמב'.